

De Heraut

van de

Bereformeerde Kerken in Nederland.

Het auteursrecht van den inhoud van dit blad wordt verzekerd overeenkomstig de wet van 28 Juni 1881 (Staatsblad N. 124.)

Zondag 26 Juni 1910. N. 1695.

Dit blad wordt geregeld des Vrijdags aan de geabonneerden verzonden. Bijdragen van medewerkers, ingezonden stukken en alles wat verder den inhoud van dit blad betreft, te adresseren aan de REDACTIE, Abonnementen en Advertenties aan de ADMINISTRATIE; Bureau: Warmoesstraat 96, te Amsterdam. Inzendingen, die later dan Donderdag 's namiddags te 12 uren worden ontvangen, kunnen voor het nummer van die week niet meer in aanmerking komen.

Abonnementenprijs: franco aan huis, per drie maanden f 1.20, voor België per jaar f 6.30 bij vooruitbetaling, voor het verdere Buitenland en Ned.-Indië per jaar f 8 bij vooruitbetaling. Afzonderlijke nummers f —.10. Abonnementen worden aangenomen door het Bureau te Amsterdam, Boekhandelaren, Postdirecteuren enz. Advertenties: van 1 tot 8 regels f 1.25, voor elk regel meer f —.25. Aanvragen en vermelding van lievelingen f —.13 per regel.

Pro Siege.

DERDE REEKS. (Zesde gedeelte).

Het Koningschap van Christus en de Wetenschap.

IV.

BESPIEGELING.

Want wie van de menschen weet heilige des menschen is, dan de geest des menschen, die in hem is? Alroo weet ook niemand hetgeen Gods is, dan de Geest Gods.

1 Cor. 2: 11.

Het optreden van de Wetenschap als allesbeheerschende macht, in voege als dit, vooral in de jongste halve eeuw die verloop, met steeds klimmende pretentie plaats greep, is voorafgegaan door een periode van bespiegeling, die aan de Wetenschap een geheel verschillend karakter leende. Om als beheerschende macht ook tegen het religieus geloof te kunnen optreden, zoekt de Wetenschap thans almeer kracht in zelfbeperking, om zich ten slotte geheel aan te trekken in het zienlijke, en wel in dit zienlijke voorsover het met meten, wegen, passen en tellen te benaderen is. Macht eischt vastheid van grondslag, en die vastheid van grondslag dreigde men te verliezen zoodra men over het terrein van het zintuiglijk waarneembare heenschoof. Voorheen daarentegen liet de Wetenschap, met name in haar wijsgeerig streven, zich niet binnen deze enge muren opsluiten. Wel waren er ook vroeger, zelfs reeds bij de Grieken, mannen opgetreden die in dezelfde richting stuurden, en had deze tegen alle bespiegeling gekante richting zich ook in de Middeleeuwen en straks onder de Encyclopedisten der Fransche Revolutie voortgezet, om uit te loopen op de ten schuldverheffing van het individu en het losraken van alle organisch verband; maar toch hadden de grootste denkers steeds een anderen weg verkozen, en aan de bespiegeling boven de weegschaal en het meetsoor voorkeur gegeven. We bezigen hier het woord: *Bespiegeling*, om in een weekblad voor breedten kring bestemd, zooveel het kan, vreemde termen te mijden, en wijl het de zaak niet onduidelijk uitdrukt. Op het standpunt van het Empirisme tocht, dat noodzakelijk op Materialisme uitloopt, is de denkende mensch lijdelijk. Hij staat te midden van de natuur en de menschenwereld, zooals men er een kiosk met spiegels zou kunnen zetten, waarin heel de omgeving zich afteekende. Bij Bespiegeling daarentegen is niet de mensch zelf de spiegel, maar heeft de mensch een spiegel, dien hij zelf op de natuur en het leven richt, en waarin hij die beelden opvangt, welke hij behoeft, en ze zoó opvangt als hem dit verkiestelijk voorkomt. Voor dit laatste nu is met zijn spiegel de wereld bespiegelen een zaak vrij juist weergevende uitdrukking. We laten daarom de technische termen van Idealisme, Rationalisme enz. rusten, en leggen lieft den nadruk op het bespiegeland karakter van alle wijsbegeerte, die zich in deze richting bewoog.

Als de mensch zich een voorstelling poogt te vormen van al wat bestaat, en met zijn rede het bestaan van alle dingen en de onderlinge verhouding van alle dingen poogt in te denken, komt hij vanzelf te staan voor het onderscheid, ja voor de tegenstelling van den mensch die dit poogt te doen, en van de wereld om hem heen, waarop hij zijn denken richt. Als ge bij een praktische zomerglansstering het Zevengesternte aan den trass begluurt, staat gij hier op deze aarde en glanst het Zevengesternte op onmetelijken afstand, en nu hangt de uitkomst van dit begluur niet enkel af van het Zevengesternte zelve, maar ook vanden persoon van den waarnemer. Is die waarnemer slecht van gezicht, dan zal 't beeld dofter zijn dan bij een begluurder met scherper oogen blik. Wie opziet met ongewapend oog zal minder zien, of althans anders zien, dan hij die een machtigen telescoop tot zijn beschikking heeft. En ook iemand die als vrucht van lange waarneming en studie zich op het groote veld van het firmament thuis gevoelt, zal veel rijker indruk opvangen dan de gewone landbewoner, die zonder veel activiteit in eigen geest, zich slechts even en voor enkele oogenblikken door het prachtig schouwspel geboeid voelt. Wie de waarnemer of onderzoeker is, maakt alsoo ter dege verschil, en wel verschil op elk terrein van het weten. Om uit het gelaat van een kind van tien, twaalf jaar te lezen, wat er in zijn kinderhart omgaat, beschikt de intelligente moeder over veel rijker gegevens, dan een vreemdeling die het kind voor het eerst aanziet.

En zoo nu is het letterlijk op elk terrein. Als twee eenzelfde voorwerp bezien, ziet de één wat de ander niet ziet, en dit verschil ligt niet in het voorwerp, want beiden richten hun aandacht op geheel dezelfde zaak of op geheel denzelfden persoon, maar al dit verschil schuilt in de twee personen die waarnemen, zich het waargenomeene voorstellen, en het indenken. De onderzoeker is niet neutraal. Hij is geen stuk wit papier waarop zijn omgeving schrijft. Hij is geen kiosk met vier spiegels waarin alles van zelf zich afbeeldt. Integendeel, voor de uitkomst van elk onderzoek rekent niet alleen de te onderzoeken zaak, maar evenzoo de persoon van den onderzoeker mede. Men noemt den onderzoeker gemeenlijk het *onderwerp*, en de te onderzoeken zaak het *voorwerp*, en wil men dien schoolschen term ook hier bezigen, zoo kunt ge zeggen, dat de uitkomst van elk onderzoek volstrekt niet alleen afhangt van de gesteldheid van het *voorwerp*, maar ten minste evenzoo van de gesteldheid van het *onderwerp*. Kennis is het resultaat van de op elkander inwerking van twee wel te onderscheiden gegevens, eenzijdig van de *zaak* waarom het gaat, maar ook anderzijds van den *denker* die op kennis uitgaat.

Hier komt nog iets anders bij. Omdat we *redelijke* wezens zijn, hebben we vanzelf behoefte aan een *redelijk* inzicht in de dingen. De enkele wetenschap dat iets is, en zoó is, als het zich aan ons voordoet, bevredigt ons niet. Als op golven van den Oceaan een kruik danst, en er komt een schip voorbij, dan zal de kapitein van dit schip niet volstaan met te constateeren, dat het ding dat hij ziet een kruik is, en dat die kruik waarschijnlijk gekrukt of dichtgestopt is, daar anders het steen de lichte kruik zou doen zinken, maar hij zal het vermoeden in zich voelen opkomen, dat deze kruik door een schipbreukeling kan zijn te water gelaten, en dat in die kruik eenig schip van zulk een schipbreukeling kan verborgen zijn. Hij zal daarom die kruik door zijn manschap doen opvisschen, haar ontcurken, en zien wat er in schuilen mocht. Hier spreekt de behoefte, om te weten niet alleen wat soort van ding die kruik was, maar ook om te weten hoe die kruik daar kwam, en met welk doel, met welke bestemming die kruik daar dreef. En deze zelfde behoefte nu spreekt in ons menschelijk bewustzijn bij alle ding waarmee we in aanraking komen. Er is verschil, in zooverre deze behoefte om te weten wat iets is, hoe 't er kwam, en *waartoe* het dient, in den scheepsjongen zwakker zal spreken dan in den stuurman, maar althans in de groote denkers, die zich als wijsgeeren beroemdheid verwierven, sprak die behoefte met een drang waaraan geen weerstand was te bieden. En op die allesbeheerschende vragen geeft wat zich thans als *De Wetenschap* bij uitnemendheid als macht en als beheerscheresse van het leven aandient, slechts een zeer gedeeltelijk antwoord. Ze leert ons het ding, de zaak, het voorwerp als verschijnsel kennen, voor zoover dit onder het bereik van onze zintuigen valt, maar ze is onmachtig om in het innerlijk bestand, in het logisch saamstel er van in te dringen, weet den oorsprong van eenige zaak slechts een eindweegs op te sporen, en kent de bestemming ervan slechts voor zoover ze er de werking technisch van kan waarnemen. Daarentegen blijft ze het antwoord schuldig op de vraag naar den samenhang der dingen onderling, naar de algemeene wetten die de dingen beheerschen, naar den oorsprong aller dingen en naar de toekomst waarheen 't al tezaam zich beweegt. Ze gist en vermoedt wel soms, dat er achter de waargenomen verschijnselen nog een onbekend iets schuilt, maar met dit onbekende laat ze zich niet in. Ze heeft het besef, dat ze hier toch niet achter kan komen, en sluit daarom al wat hierover werd uitgedacht buiten de Wetenschap.

Doch hiermede juist neemt op den langen duur het menschelijk bewustzijn toch geen vrede. Het weigert bij het verschijnsel als verschijnsel te blijven staan. Zulk een kennis van de dingen moge ons in staat stellen, om praktisch en technisch allerlei nuttige dingen uit te voeren; aan het leven een veel rijker aanzien te geven; en opstoffelijk terrein profijt van de natuur en haar krachten te trekken; maar het bevredigt onze diepere geestesbehoefte niet. De mensch voelt dat hij meer kan en moet weten. Er ligt een oneindige wereld achter de eindige dingen. Aan die oneindige wereld voelt hij zich verwant. Als verwaat aan die oneindige wereld, voelt hij zich verheven boven de wereld der eindige dingen, en daarom kan hij met de kennis van de eindige dingen in hun geïsoleerdheid niet volstaan. Natuurlijk voelt hij zeer wel, dat hij thans rijker

leeft dan zijn voorouders voor tien, twaalf eeuwen geleden, en dat hij fietsen kan, in een auto rondsnoeren, over den oceaan in een mailboot glijden, *laga* spoor en tram zich bewegen, gas en electriciteit kan ontketen, telegraphieeren en telephoneeren kan; en hij stelt 't op prijs. Maar als dit alles genoten is, en het leven ten einde loopt, staat hij toch, zonder meer, nog altoos even arm als zijn minderbevoorrechte voorouders, voor de vragen der eeuwigheid. En die vragen der eeuwigheid komen niet pas op bij het sterven, maar dringen zich reeds in dit leven bij alle ding aan zijn zelfbewustzijn op. Reeds nu en reeds hier werkt de drang in hem, om het leven in zijn samenhang te verstaan, om terug te zien in het verleden en vooruit te zien in de toekomst, en om te tasten naar de grondoorzaak, waaruit het bestaande opkwam en naar de grondkracht die 't al in stand houdt en in actie zet. De mensch voelt zich als lichamenlijk, maar ook als geestelijk wezen, en ontwaart nu al spoedig, hoe de hem omringende natuur wel voorziet in de noden van zijn lichamenlijk bestaan, maar even stellig, dat ze aan zijn geestelijk bestaan niet geeft wat dit van noodde heeft. Al neemt hij dan ook dankbaar aan, wat *De Wetenschap* hem omtrent het eindige en zienlijke leert, hij vraagt om meer, hij vraagt om hooger. Zelfs neemt hij den edeler denker van ons geslacht die vraag naar meer en hooger zoeker zijn bewustzijn in, dat hij allicht er toe neigt, om de kennis der natuur te verwaarloosen, en zich schier geheel op te sluiten in de bespiegeling van deze dieper-liggende vraagstukken, en daarin de eigenlijke wijsheid te zoeken. Er is niet maar een natuurlijker orde der zintuiglijk waarneembare dingen, er is ook een zedelijke wereldorde, er is ook een orde van de kunst-ontwikkeling, er is ook een orde van het denken als zoodanig, en bovenal is ook een orde van wat het vroom besef alleen bevredigen kan. En dit alles kan niet los het een naast het ander liggen. Dit alles vormt samen de eenheid van ons menschelijk leven. Er moet dus tusschen dit alles samenhang en eenheid bestaan, en de geest des menschen kan niet rusten, tenzij hij in dien samenhang althans een eenigszins bevredigend inzicht heeft verworven.

Dat nu, in onzen zondigen toestand, hiervoor het licht der Goddelijke Openbaring ons onmisbaar is, is buiten de kennis van het Evangelie slechts zeer ten deele ingezien. Wel hadden ook de oude wijsgeeren hun orakels, gelijk dat van Delphi vooral wereldvermaardheid bezat, maar toch heeft de wijsheid der wereld, voorzoover ze vóór Christus een antwoord op de wereldproblemen poogde te vinden, niet bij het licht der Openbaring, maar meest bij eigen licht gewandeld. Vandaar, dat met name de Heidenapostel zoo kras en scherp het Evangelie tegen de wijsheid der wereld overplaatst. Hij deed dit vooral in zijn brief aan de kerk van Corinthe, omdat het met name de Grieken waren, die wijsheid zochten, en van het standpunt hunner wijsheid het Evangelie een dwaasheid keurden. Hij predikte Christus, en Christus alleen, den Joden wel een egerals, en den Grieken een dwaasheid, maar voor wie geloofden de wijsheid Gods en de kracht Gods. De natuurlijke mensch, d.i. de mensch die nog onwedergeboren is, begrijpt niet de dingen die des Geestes Gods zijn, veelmeer zijn ze hem dwaasheid, en hij kan ze niet begrijpen, omdat ze *geestelijk* onderscheiden worden. Doch al kon de wijsheid der Grieken de raadselen van het leven niet oplossen, toch neemt dit niet weg, dat vooral een wijsgeer als Plato heerlijke dingen te boek stelde, en dat niet alleen hij, maar allen die hem in gelijken zin voorafgingen, of op zijn voetstapen verder zochten door te dringen in de geheimen des levens, zich uit hebben geput in denkkracht, om zich een levensbeschouwing van al wat bestond te vormen. Want wel waren er reeds destijds denkers, die op gelijke manier als thans *De Wetenschap*, al deze hooge vragen op zij schoven, en zich bepaalden tot het indenken van het zintuiglijk waarneembare; maar de meest invloedrijke wijsgeeren der oudheid en zoo ook zij, die in later dagen voor het licht der Openbaring het oog sloten, waagden toch telkens opnieuw een poging, om uit de veelheid tot de eenheid op te klimmen, en zich het bestaande in verband met zijn oorsprong en zijn toekomst te verklaren. Hierbij nu gingen de meesten van *den mensch* uit. Zij gevoelden dat de mensch onder al het waarneembare het hoogste creatuur is; dat stof en plant en dier en natuurkracht verre beneden den mensch stonden; en leidden hieruit af, dat de mensch uit zichzelf en in zichzelf de bevrediging

moet vinden voor de behoefte van zijn denken. Denken doet hij als mensch alleen. De natuur denkt niet, en bij het dier werkt slechts het lager staand instinct. Vandaar dat de wijsgeeren zich almeer in zichzelf opsloten, en zoo in den waan geraakten, dat ze zeer wel uit hun eigen denken zich heel de wereld verklaren konden. Ze zonnen en peinsden, dachten na, en vormden zich in de voorstelling gedachtenbeelden, doch zij verloren zich zoo doende in louter bespiegeling; een bespiegeling die almeer het vaste verband met de zintuiglijk waarneembare wereld verloor. Voor kennis van de wereld was h. i. *kennisneming* van die wereld niet onmisbaar. 's Menschen geest was rijk genoeg in zich zelf, om het beeld der wereld zelf te ontwerpen. En wijl ze vast op hun denken, op hun redeneering en op de conclusie van hun overleggingen afgingen, sprak het dan ook vanzelf, dat de wereld, ook zonder nader onderzoek, aan hun voorstelling beantwoorden moest. Die neiging nu om zich uit de reële wereld in de eigen denkwereld terug te trekken, hield later ook in oppositie tegen het Christelijk dogma stand, en heeft zich voortgeplant tot in onze eeuw. Ook nu nog gaat 't hooge woord uit van tal van wijsgeeren, die weigeren met de bestaande wereld te rekenen, en die uit den denkenden mensch zelf het beeld van de wereld willen doen opkomen. Krachtig leeft thans de wijsbegeerte niet meer. Haar periode van kracht genoot ze in het begin der 19e eeuw, of juist gezegd, reeds in het eind der 18e eeuw, en de namen van Kant, Schelling, Fichte en Hegel overschaduwden nog steeds de namen van hen die na hen zijn opgestaan. Slechts in zooverre kan men zeggen, dat hun pogen om de wereld uit den mensch en uit het menschelijk denken te verklaren, ook in later jaren nieuwe kracht ontving, als hun jongere navolgers aan de wijze van onze waarneming nieuwe bewijsgronden wisten te ontleenen, om deze subjectieveering van ons kennen tot de uiterste grenzen door te voeren. De steeds voortgaande ontwikkeling toch van het waarnemingsproces, waarin *De Wetenschap* op haar materialistisch standpunt steeds meer kracht zocht, scheen hun juist het krachtigste bewijs te leveren voor de onbetrouwbaarheid der waarneming, en voor de noodzakelijkheid om ten slotte toch alles uit den mensch zelf en uit zijn denken te verklaren.

Dit lag dan ook voor de hand. In het gezinsleven hadden we er ons aan gewend, de functien van onze zintuigen ons als rechtstreeks werkend te denken. Ons oog zag, ons oor hoorde, onze reuk onderscheidde de geuren, onze smaak proefde, en onze hand tastte. Niets was, zoo 't scheen, eenvoudiger, dan dat hetgeen we door deze zintuigen waarnamen, alzoó bestond als het door onze zintuigen zich aan ons voordeed. Maar juist dit werd ons allengs anders geleerd. We zagen aan de bloem kleuren, maar deze kleuren zaten daarom niet aan de bloemkelt. De kleuren kwamen van ons. Er was in die bloemkelt niets dan zekere stof, een stof van een bepaalde soort; viel op die stof het licht, en ontdekte het licht die stof aan ons oog, dan had er niets anders plaats, dan dat deze stof door het lichteffect zekere aandoening aan ons oogvlies gaf. Bij de ene stof was, bij de andere zoo, zoodat het lichteffect op ons oog onderscheiden was. Door dit lichteffect op ons oog werden de zenuwen die met ons oogvlies in verband stonden, in zekere trilling gebracht, bij de ene stof veel sneller dan bij de andere. Die trillingen van onze gezichts-zenuw planten zich zich dan voort in ons centraal zenuwstelsel. Daardoor drongen ze door tot ons bewustzijn, en eerst in dit bewustzijn ontstond de kleur van groen, rood of blauw. De bloemkelt had de kleur niet, de bloem zelve maakte de kleur niet. De kleur maakten wij zelf. En zoo als het met de kleur stond, zoo was het met alles wat onze zintuigen waarnamen. Wat we proefden, wat we roken, wat we hoorden, wat we tastten, het was alles in zijn vorm niet anders dan kleurloze, geurloze, geluidloze, smaakloze stof. Er was wel iets, maar dat iets was geheel neutraal; het kon niet anders dan zekere hardheid of zachtheid hebben; en deze naakte stof kleedden wij aan met kleur, geur, geluid en smaak. Er ging van die stof nooit anders uit dan zekere aandoening op oogvlies, gehoorvlies, neusvlies, en tongvlies. Dit gaf trillingen in ons zenuwstelsel. Die trillingen in onze gevoelszenuwen planten zich over naar ons centraal zenuwstelsel, dat men zich veelal in de hersenen dacht, en eerst binnen in den mensch had nu de eigenlijke schepping plaats van al de eigenschappen, waarin het beeld der wereld voor ons verscheen. Er gingen wel werkingen van de natuur en van het wereld-

leven op ons uit, maar, al wekten de onderscheiden aandoeningen hiervan in ons onderscheiden golven van trillingen, toch school in die trillingen op zich zelve nog niets anders dan beweging, en het bleef toch altoos de mensch, die in zijn verborgen centraal zenuwstelsel op een onbekende wijze de veelheid der variatie schiep.

Doch eenmaal dien weg op, kon men ook hier niet blijven staan. Zoo alle vormen en eigenschappen van de natuur en van het wereldleven een schepping van onze geest waren, waartoe zou men dan nog aan de stof zelve een zelfstandig bestaan toekennen? Hetgeen in den mensch omging, en door zijn denken gedacht kon worden, schiep al wat we waarnamen; waartoe dan een uitzondering gemaakt voor de stof zelve die met deze vormen en eigenschappen omkleed zou worden? Die naakte stof, die naakte zijn had nooit iemand waargenomen. Het werd slechts ter verklaring van de verschijnselen *ondersteld*. Doch ook die onderstelling zelve was weer uit ons denken opgekomen. We hadden tot ons zelve gezegd: „Al die vormen en eigenschappen zijn wel het kleed dat wij borduren en omhangen, maar er moet toch iets zijn, waarom dit kleed gehangen wordt." Niets lag dus meer voor de hand, dan om ten slotte ook in dit *onderstelde* iets, niets anders te zien dan een product van ons eigen denken. Zoo kwam men tot de slotsom, dat er feitelijk *niets* bestond; dat alles schijn en inbeelding was; en dat er niets was dan de denkende mensch, die uit zichzelf alle deze dingen, heel deze wereld dacht, ze zich alzoó voorstelde, en er nu in leefde alsof ze wezenlijk bestonden. 's Menschen geest was de spin, die zetelde in het middenpunt van de webbe die hij uit het rag van zijn eigen denken gesponnen had.

Toen bleef nu slechts één schrede te doen over. Nog altoos heette het, dat de mensch dan toch *bestond*, en dat die bestaande mensch *dacht*, en uit dit zijn denken de wereld *voortbracht*. Maar ook dit was niet vol te houden. Ook de mensch zelf wist niet anders dan hij bestond, dan door zijn denken. Hij dacht zich als mensch. Hij was alzoó zelf de bron waaruit zijn bestaan opkwam. In 's menschen denken was ook de mensch zelf niets anders dan gedachtenproduct. Zich alle andere menschen als voortbrengsel van zijn eigen gedachte te denken, en alleen zichzelf niet, was immers een onhoudbare stelling. Er was niets dan gedachte, en die gedachte schiep alles, niet wezenlijk maar als gedachtenbeeld. Zoo bleef er ten slotte niets over dan een denkende menschelijke geest, en die geest tooverde voor 's menschen besef en zijn eigen persoon en heel de wereld, die hij buiten zich dacht. Een voorstelling, die nogmaals bevestiging waande te kunnen ontleenen aan het feit, dat niet alleen de werkingen onzer zintuigen uit enkel trillingen geboren werden, maar dat almeer werd ingezien, hoe ook de stoffelijke wereld in haar atomen niets dan trilling en beweging was. De atomen immers bleken in nog veel kleinere deeltjes uiteen te vallen, en in die gansch onwaarneembare kleine deeltjes bleek niets te zijn dan een eigen wereld van beweging en trilling. Alle stof loste zich in beweging op, en met die trillingen die zich als stof voordeden, correspondeerden de trillingen van ons zenuwstelsel, en met deze weer het wonder zelfbewustzijn van het denken in den mensch. Zoo werd het alles bespiegeling, zonder iets wezenlijks dan de denkende geest van den mensch, en die denkende geest zetelde in den mensch als zelf God. Immers uit den geest kwam het alles voort, en door dien geest werd 't alles beheerscht. Dit nu was de uitkomst waarbij de mensch wel moest uitkomen, toen hij het licht der Openbaring afwees en toch het hoogste zocht.

„Mijn God, wij, Israël, kennen U.“

Dan zullen zij tot Mij roepen: Mijn God, wij, Israël, kennen U. Hos. 14: 3.

Zelf verhaalde Paulus op den Areopagus, hoe hij, bij het wandelen door Athene's straten, vreemd had opgezien, toen hij op zij van den weg een altaar zag, waarop stond: „*Aan den onbekenden God gewijd*“. Een Heidensch schrijver gist, dat zulk een altaar bij het uitbreken van de pest zal zijn opgericht. Men aanbad te Athene vele goden, en wist dus niet, welke god nu juist die pest zond. Ter verzoening van schuld en ter afwering van de boose krankheid bracht men daarom zijn offerande niet aan een bepaald afgod, maar aan dien god, die de pest gewekt had, en schreef dan op het altaar: Aan den onbekenden god, alsof men reggen wilde: Aan den god die ons de pest zond, al weten we zelf niet wie het deed.